

5. DİVAN ŞİİRİNDE NAZİM ŞEKİLLERİ¹ (Y.Bayram)

Şiirlerin şekil özellikleri dikkate alındığında *nazım şekilleri (nazım biçimleri)*, içerikleri dikkate alındığında *nazım türleri* ortaya çıkar.

sadr (=ibtidâ): Beytin ilk kelimeleri.

haşv: Beytin ilk kelimeleri ile sonu arasındaki kelimeler.

arûz (=acv): Beytin sonundaki kelimeler.

beyt: İki mısradan oluşan nazım birimi.

mısra: Beytin her bir satırı.

âzâde (mısra-ı âzâde): Bir beyitte anlamca diğerine muhtaç olmayan/bağımsız mısraya âzâde denir. Ayrıca herhangi bir nazım şeklinin içinde bulunmaksızın tek başlarına yazılmış olan mısralara da âzâde denir. Âzâde terimi, kimi zaman beyitte birlikte yer aldığı diğer mısra tamamen unutulmuş mısraları karşılamak üzere de kullanılır. Bu mısraların çok güzel ve anlamı tek başına taşıyacak yapıda olması beklenir. Bunlar genellikle divanların sonlarında mısralar anlamına gelen mesârî' başlığı altında bulunurlar.

mısra-ı berceste: İçinde bulunduğu şiirin diğer beyitlerine ve mısralarına göre çok daha güzel olan mısralara denir. Hatırdaki tutulması kolay olan bu mısralar, ata sözleri ve özdeyişler gibi dilden dile dolaşmaya elverişlidir.

müfred (=ferd): Bir nazım şekli içinde değil de müstakilen yazılmış iki mısradan oluşan beyitlere denir. Mukaffa değildirler.

mukaffâ (=musarrâ=murassâ): Her iki dizesi birbiriyle kafiyeli beyitler için kullanılan bir sıfattır.

Matla: Bir gazelin/kasidenin ilk beyti veya her iki dizesi birbiriyle kafiyeli müstakil beyit. Müstakil matlalar, divanların sonunda *metâli* başlığı altında yer alır. Birden çok matla barındıran şiirlere *zû'-metâli (zâtü'l-metâli)* denir.

hüsn-i matla: Bir şiirin matladan sonra gelen beyti.

makta: Bir şiirin son beyti.

hüsn-i makta: Bir şiirin maktadan önceki beyti.

tâc beyt (=tahallus beyti=mahlasnâme): Şairin mahlasının yer aldığı beyit.

hüsn-i tahallus: Mahlasın hem özel isim hem de cins isim anlamı geçerli olacak biçimde kullanılması.

redd-i matla: Matla beytinin mısralarından birinin şiirin (gazel, kaside) sonraki bölümlerinde tekrarı.

tecdîd-i matla: Matlanın kasidenin sonraki bölümlerinde tekrarı.

merhûn: Anlamın ancak sonraki beyitle birlikte tamamlanabildiği beyitler.

nazîre: Bir şairin şiirine başka bir şair tarafından aynı ölçü, kafiye ve redifle yazılmış benzer şiir. İlk şiire *zemin şiir* (kaynak şiir) denir. İkinci şiir, zemin şiirle anlamca zıt ise *nakîze* adını alır.

hezl/tehzîl: Ünlü bir şiire aynı ölçü ve kayifeyle şaka ve alay yollu bir üslûpla yazılmış nazîre.

tazmîn: Bir dize veya beytin başka bir şair tarafından herhangi bir nazım biçimine tamamlanması.

bahr-ı tavîl: Ölçülü ve uzun nesir cümleleri niteliğinde kafiyeli mısralardan oluşan bir biçim. Ölçü, herhangi bir kalıbın ana parçalarından birinin arka arkaya yinelenmesiyle oluşur.

¹ Divan şiirinde nazım şekilleri kaynakçası:

Cem Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara 1992.

Filiz Kılıç, "Nazım Şekilleri", *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara 2002, s.199-244.

Halûk İpekten, *Eski Türk Edebiyatında Nazım Şekilleri ve Aruz*, İstanbul 1994.

Lütfü Alıcı, "Eski Türk Edebiyatında Nazım Şekilleri", Ankara 2007, s.73-148.

M.A.Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgis: Biçim-Ölçü-Kafiye*, İstanbul 2007.

M.A.Yekta Saraç, *Eski Türk Edebiyatına Giriş*, Eskişehir 2009.

Kaside, ilk beytinin her iki mısrasıyla diğer beyitlerinin ikinci mısraları kafiyeli (aa, xa, xa...) olan, beyit sayısı 15'ten çok, genellikle övgü amaçlı olarak yazılmış şiirlerin adıdır.

memdûh: Kasidede şairin övdüğü kimse (Allah, Hz.Peygamber, padişah, sevgili...).

câize: Yazdığı eserden dolayı şaire padişah veya bir devlet büyüğü tarafından verilen hediye.

nesîb: Kasidelerin aşk ve sevgili konulu girişleri.

teşbîb: Kasidelerin aşk dışında herhangi bir konuyu içeren girişleri.

Kasidenin bölümleri: Kasideler genellikle aşağıda belirtilen sıralamaya göre yazılmışlardır. Bununla birlikte bahsedilen sıralamanın dikkate alınmadığı veya herhangi bir bölümün eksik olduğu kasidelerin de bulunduğu unutulmamalıdır.

1.Nesîb/teşbîb: Beyit sayısı 15 ile 20 arasındadır. Konu aşk ise bu bölümün adı nesîb; bahar veya kış gibi başka bir konu ise teşbîb adını alır. Genellikle asıl işlenecek konu öncesi şairin gücünü ortaya koyduğu bir bölümdür. Bazen kasidelerin bu bölümde işlenen konularına göre de bahâriyye, nevrûziyye gibi adlandırıldığı görülebilir.

2.Girizgâh (gürizgâh): Beyit sayısı 1 -2'dir. Bir bölümden ziyade, uygun manevralarla, kasidenin asıl bölümü olan medhiyyeye geçişi ifade eder.

3.Medhiyye (maksûd/maksad): Kasidenin en önemli bölümüdür. Kasidenin yazılış sebebi de bu bölümdür. Maksad veya maksûd olarak da adlandırılması bundandır. Beyit sayısı bakımından kasidenin en uzun bölümüdür.

4.Tegazzül: Daha çok şiirde monotonluğu gidermek amacıyla, kaside içinde bir gazele yer vermektir. Her kasidede bulunmaz. Kasidenin içindeki sırası değişkenlik gösterebilir.

5.Fahriyye: Şairin şiir söyleme noktasındaki yeteneğinden ve şair yaratılışından bahsettiği bölümdür.

6.Duâ: Şairin memdûhu için Allah'a dua ettiği bölümdür. Bu bölümde şair kendisi için de dua edebilir veya Allah'a şükürünü ifade edebilir.

Kasideler *konularına, rediflerine, rediflerinin son harflerine* göre adlandırılabilir.

Konularına göre kasideler: tevhîd, münâcât, na't, bahâriyye, şitâiyye...

Rediflerine göre kasideler: Güneş Kasidesi, Su Kasidesi, Sünbül Kasidesi, Gül Kasidesi...

Kafiyelerine göre kasideler: Kaside-i râiyye, kaside-i mîmiyye, kaside-i hâiyye...

Tegazzül: Kasidelerde yer alan gazeller.

Kasidelerin mürettep divandaki sıraları:

tevhîd, münâcât, na't, medhiyye, cülûsiyye, hicviyye, tarih...

Gazel, ilk beytinin her iki mısrasıyla diğer beyitlerinin ikinci mısraları kafiyeli (aa, xa, xa...) olan, beyit sayısı genellikle 5 ile 7 arasında değişen ve aşk, güzellik, hayat, tabiat, tasavvuf, hikmet gibi konularda yazılabilen bir nazım şeklidir. En çok 5 beyitle yazılsa da ender durumlarda beyit sayısının 15'i geçtiği görülebilir.

penç beyt: En çok 5 beyitle yazıldığından gazele penç beyt (beş beyt) de dendiği görülür.

beytû'l-gazel (=şâh-beyt): Gazelin en güzel kabul edilen beyti.

beytû'l-kasîde: Kasidenin en güzel kabul edilen beyti.

gazel-i mutavvel: Beyit sayısı özellikle 15'ten fazla olan gazeller.

yekâheng gazel: Konu bütünlüğü bulunan gazeller.

gazel-i nâ-tamâm: Beyit sayısı 5'ten az gazel.

yekâvâz gazel: Tüm beyitleri aynı güzellikte kabul edilen gazeller.

rindâne gazel: Hayattan zevklerini ve güzelliklerini anlatan gazel.

müzeyyel gazel: Mahlas beytinden sonra övgü amacıyla birkaç beyit daha eklenmiş gazeller.

mülemmâ gazel: Türkçe dışında Arapça ve Farsça beyitler de bulunan gazeller.

müşterek gazel: İki farklı şair tarafından ortaklaşa yazılmış gazel.

müsel sel gazel: Bütün mısraları kafiyeli olan gazeller.

mürâca'a gazel/şiir: "Dedim" ve "dedi" yüklemeleri üzerine kurulu gazel.

Müstezad/Müstazad gazel, her mısraına yarım mısra ilavesiyle oluşturulmuş gazeldir. Dolayısıyla bir tam bir yarım mısradan oluşur. Eklenen yarım mısralara ziyâde (ayak, yedek) denir. Mısralarından herhangi biri tekrarlananlara mütekerrir müstezad denir. Müstezad gazelerde tam mısralara eklenen yarım mısralar. Daha çok mefûlü mefâilü mefâilü feûlün kalıbıyla yazılırlar. Bu durumda kalıbın başındaki mefûlü mefâilü âzâde mısranın da kalıbını oluşturur.

Kıt'a, en az 2 beyitten oluşan, matla ve mahlas beyti olmayan bir nazım şeklidir. Kafiye örgüleri xa xa... şeklindedir. Beyit sayısı 2'den fazla olanlara kıt'a-i kebîre denir. Farklı konularda yazılmışlarsa da en çok önemli bir olaya tarih düşürme amacıyla yazılmışlardır. Kıt'anın ilk beyti kafiyeli (mukaffa, musrra) olanlarına, bir başka söyleyişle matla beyti bulunan kıt'alara **nazm (nazım)** denir. Nazımların beyit sayısı 2 ile 15 arasındadır. Konu bakımından kıt'adan ayrılmazlar. Kimi kaynaklar, kıt'ayı matla ve mahlas beyti olmayan gazel; nazmı ise mahlas beyti olmayan gazel olarak da tanımlar. bu tanımlardan ikincisi daha yaygındır. Bu şiirler, divanlarda genellikle mukatta'ât başlığı altında bulunur.

Mesnevi, her beyti diğerlerinden bağımsız olarak kendi içinde kafiyeli olan ve beyit sayısı binlerle ifade edilecek sayılara kadar ulaşabilen bir nazım şeklidir. Bu yönüyle herhangi bir konuda okuyucuyu bilgilendirmek ve öğüt vermek amacıyla yazılan ve genellikle tahkiyeye dayalı olan metinler için uygun bir form oluşturur. Uzunluğu, mesnevilerin içinde başka nazım şekillerine yer verilmesine de zemin oluşturur. Mesnevilerde daha çok şaire kolaylık sağlayan kısa kalıplar kullanılmıştır. fâilâtün fâilâtün fâilün, feilâtün feilâtün feilün, mefâilün, mefâilün feülün, mefûlü mefâilün feülün, feilâtün mefâilün feilün.

Mesneviler, konularına göre *dinî, tasavvufî, ahlakî, ansiklopedik; menkıbevi, tarihî, aşk ve macera, sosyal hayatla ilgili olanlar* şeklinde sınıflandırılabilir.

Mesnevilerin bölümleri, genellikle aşağıda olduğu gibi 3 ana başlıkta toplanabilir; ancak bu yapıya birebir uyulmamış mesneviler de vardır.

Giriş: Besmele, tevhîd, münâcât, na't, mi'râc, mu'cizât, medh-i çehâr yâr, pâdişâh, devlet büyükleri, sebeb-i telif.

Âgâz-ı dâstân (=matla'-ı dâstân=âgâz-ı kitâb): Asıl konu bölümü.

Hâtîme (Bitiş): Hamd ü senâ, du'â, medhiyye, fahriyye, yâd.

Hamse: Bir şair tarafından yazılmış 5 mesneviye verilen ortak ad. Tanıma uygun olmasa da, kimi durumlarda hamseyi oluşturan eserler arasına şairin mesnevi olmayan bir eserinin de (özellikle divan) eklendiği görülür.

Hamse sahibi divan şairleri (mesnevileri elde bulunanlar): Ali Şîr Nevâyî, Ahmed-i Rıdvân, Hamdullah Hamdî, Lâmi'î Çelebi, Taşlıcalı Yahyâ, Nev'îzâde Atâyî.

Hamse sahibi olduğu söylenen şairler (mesnevilerinin sadece adları bilinenler): Behiştî Sinan, Fikrî Derviş, Nergisî, Feyzî.

Hamse sahibi olduğu söylenen şairler (mesnevileri elde olmadığı gibi adları da bilinmiyor): Revânî, Fuzûlî, Kara Fazlî, Ârif Çelebi, Diyarbakırlı Halîfe, Mu'îdî, Celîlî, Hulvî.

Rübâî, dört mısralık tek bendle ve ancak kendine özgü kalıplarla yazılabilen bir nazım şeklidir. En çok aa xa şeklinde yazılmışlarsa da xa xa şeklinde de kafiyelenmiş olabilirler. Bu yönüyle nazım ve kit'aya benzer. Bununla birlikte bütün mısraları mukaffa rübâîler de vardır. Bunlara terâne de denir. Rübâîler, genellikle hikemî (felsefî) içeriklidirler. Divan şiirinde Fuzûlî ve Nâbî gibi birçok ünlü isim rübâî yazmışsa da rübâîleri en çok tanınan şair Azmîzâde Hâletî'dir. Rübâîler, sadece rübâî kalıpları olarak bilinen özel kalıplarla yazılırlar. Bu kalıpların 12'si mefûlü, diğer 12'si de mefûlün tef'ilesiyle başlar. Mefûlü ile başlayanlara ahreb, mefûlün ile başlayanlara ahrem denir. Bu anlamda Türk edebiyatında en çok kullanılan kalıplar şunlardır:

mef 'û lû / me fâ 'i lün / me fâ 'î lû / fe 'ül
mef 'û lû / me fâ 'i lün / me fâ 'î lün / fâ'
mef 'û lû / me fâ 'i lû / me fâ 'î lû / fe 'ül
mef 'û lün / fâ 'i lün / me fâ 'î lün / fâ'
mef 'û lün / fâ 'i lün / me fâ 'î lû / fe 'ül

Tuyuğ, rübâî gibi dört mısralık tek bendle ve aruzun genellikle fâilâtün fâilâtün fâilün kalıbıyla yazılan bir nazım şeklidir. Türk edebiyatına özgü bu nazım şekline daha çok Çağatay ve Âzerî şairleri ilgi göstermişlerdir. Nitekim Anadolu sahasında tuyuğlarıyla tanınan Kadı Burhaneddin ile Seyyid Nesîmî de Âzerî sahasının temsilcileridir. Genellikle cinaslı kafiye kullanılan tuyuğların kafiye örgüsü aaxa veya xaxa şeklinde olabilir.

Terkîb-i bend veya tercî-i bend, mısra sayısı 8 ile 20 arasında değişen 5-7 bendden oluşan bir nazım şeklidir. Hâne veya terkîbhâne denen her bendinin arasında bendiyye adlı bir beyit bulunur. Bendiyye her bend sonunda farklı bir beyit ise şiir, terkîb-i bend, aynı beyit ise tercî-i bend adını alır.

Müselles (üçlü), 3 mısralık bendlerle yazılmış şiirlerdir.

Murabba' (dörtlü), 4 mısralık bendlerle yazılmış şiirlerdir. Bir şair, başka bir şairin gazelindeki 2'şer mısralık beyitlere 2'şer mısra daha ilave ederse şiir, terbi' (dörtleme) adını alır. Koşmaya benzer. Bestelenmeye uygun olarak yazılmış murabbalara şarkı denir. Şarkılarda her bendin üçüncü mısrasına miyân, her bendin sonunda tekrarlanan mısrasına ise nakarat denir.

Muhammes (beşli), 5 mısralık bendlerle yazılmış şiirlerdir. Bir şair, başka bir şairin gazelindeki 2'şer mısralık beyitlere 3'er mısra daha ilave ederse şiir, tahmîs (beşleme) adını alır.

Müseddes (altılı), 6 mısralık bendlerle yazılmış şiirlerdir. Bir şair, başka bir şairin gazelindeki 2'şer mısralık beyitlere 4'er mısra daha ilave ederse şiir, tesdîs (altılama) adını alır.

Müsebba' (yedili), 7 mısralık bendlerle yazılmış şiirlerdir. Bir şair, başka bir şairin gazelindeki 2'şer mısralık beyitlere 5'er mısra daha ilave ederse şiir, tesbî' (yedileme) adını alır.

Müsemmen (sekizli), 8 mısralık bendlerle yazılmış şiirlerdir. Bir şair, başka bir şairin gazelindeki 2'şer mısralık beyitlere 6'şar mısra daha ilave ederse şiir, tesmîn (sekizleme) adını alır.

Mütessa' (dokuzlu), 9 mısralık bendlerle yazılmış şiirlerdir.

Mu'aşşer (onlu), 10 mısralık bendlerle yazılmış şiirlerdir. Bir şair, başka bir şairin gazelindeki 2'şer mısralık beyitlere 8'er mısra daha ilave ederse şiir, ta'sîr (onlama) adını alır.

NAZIM ŞEKİLLERİ <small>Y.Bayram</small> [Halûk İpekten, <i>Eski Türk Edebiyatında Nazım Şekilleri ve Aruz</i> , Dergâh Yay., İstanbul 1994.]	
I.BEYİTLERDEN OLUŞANLAR	II.BENDLERDEN OLUŞANLAR
<p style="text-align: center;">A.Tek Kafiyele Nazım Şekilleri</p> <p style="text-align: center;"><u>Mesnevi</u></p> <p>[besmele-medhiyeler-sebeb-i telif-âğâz-ı dâstân-hamd ü senâ ve duâ-medhiyye-fahriyye-yâd]</p> <p style="text-align: center;">fe û lün / fe û lün / fe û lün fe û lün / fe û lün / fe û lün / fe û l fâ i lâ tün/ fâ i lâ tün/ fâ i lün</p>	<p style="text-align: center;">A.Tek Bendli Nazım Şekilleri</p> <p style="text-align: center;"><u>Rübâî</u></p> <p>aa xa / xa xa / aa aa mısra sayısı: 4 vezin: rübâî kalıpları</p> <p style="text-align: center;"><u>Tuyuğ</u></p> <p>aa xa / xa xa mısra sayısı: 4 kafiyele cınaslı vezin: fâilâtün fâilâtün fâilün</p>
<p style="text-align: center;">B.Ayrı Kafiyele Nazım Şekilleri</p> <p style="text-align: center;"><u>Gazel</u></p> <p>[beytülgazel=şâhbeyt, yekâheng gazel, yekâvâz gazel, müzeyyel gazel, müşterek gazel, mülemmâ gazel, musammat gazel...]</p> <p style="text-align: center;"><u>Müstezad</u></p> <p>Gazelin, her mısraına kısa mısralar ekli biçimi.</p> <p style="text-align: center;"><u>Kasîde</u></p> <p>[nesib/ teşbîb, girizgâh, medhiyye (maksûd, maksad), tegazzül, fahriyye, duâ]</p> <p>Nesiblerinde (teşbîb) işlenen konularına göre kasideler: bahâriyye, iydiyye, şitâiyye...</p> <p>Genelinde işlenen konularına göre kasideler: tevhd, münâcât, na't...</p> <p>Rediflerine göre kasideler: Güneş Kasidesi, Su Kasidesi, Suhan Kasidesi...</p> <p>Revî harflerine göre kasideler: Râiyye, Mîmiyye, Lâmiyye...</p> <p><i>nesib</i>: aşk konulu giriş <i>teşbîb</i>: başka bir konulu giriş</p> <p style="text-align: center;"><u>Kıf'a [kita-i kebîre]</u></p> <p>xa xa xa / ab ab ab mahlas, matla ve makta yok</p> <p style="text-align: center;"><u>Nazm</u></p> <p>aa ba / mahlas yok</p>	<p style="text-align: center;">B.Çok Bendli Nazım Şekilleri (Musammatlar 1)</p> <p>Müselles (üçlü) x Ø Murabba(dörtlü) x Terbî' (dörtleme), Şarkı Muhammes (beşli) x Tahmîs (beşleme)-[Taştir-Tardiyye-Tard u Rekb] Müseddes (altılı) x Tesdîs (altılama) Müsebbâ (yedili) x Tesbî' (yedileme) Müsemmen (sekizli) x Tesmîn (sekizleme) Mütessâ (dokuzlu) x Tetsî (dokuzlama) [örnek yok] Mu'aşşer (onlu) x Ta'sîr (onlama)</p> <p>Bendlerin son mısrası tekrarlanan musammatlara <i>mütekerrir m.</i>, tekrarlanmayanlara <i>müzdevic m.</i> denir. <i>Musammat kaside/gazel</i>; matla dışındaki beyitlerinin mısra ortaları da kafiyele olan kaside/gazellerdir.</p> <p>Tardiyyeler (tard u rekb), aslında nazım şekli değil ara sözlendir. Son mısraları kafiyesizdir. Sadece <i>mef'ûlü mef'ûlün fe'ûlün</i> kalıbıyla yazılırlar.</p> <p>Eklemenin beyitlerin önüne değil arasına yapılmasına <i>taştir</i> denir.</p> <p>Terbî, tahmîs, taştir, tesdîs, tesbî, tesmîn, tetsî ve ta'sîrler; en az iki şaire ait olurlar. Son bendlerinde iki mahlas vardır.</p>
	<p style="text-align: center;">C.Öteki Bendli Şekiller (Musammatlar 2)</p> <p style="text-align: center;"><u>Terkîb-i bend</u></p> <p>8-20 mısralık 5-7 bend. Bendlere, hâne/terkîbhâne denir.</p> <p style="text-align: center;"><u>Tercî'-i bend</u></p> <p>8-20 mısralık 5-7 bend. Bendlere, <i>tercî'hâne</i> denir.</p> <p>Vâsita beytinin her bendin sonunda aynen tekrarıyla terkîb-i benden ayrılır.</p> <p>Bendler arasındaki beyitlere <i>vâsita/bendiyye</i> denir.</p>